

VOLKSONDERWIJS ALS SPIEGEL VAN DE MIJ. harry perton

vrijdag 8 en zaterdag 9 oktober vond te Amersfoort het kongres van het Nederlands Historisch Genootschap plaats. Thema van het kongres was de geschiedenis van het volksonderwijs als spiegel van de maatschappij. De inleiding op het onderwerp door De Vroede

heb ik gemist. Die werd namelijk-nogal onprakties-in Utrecht afgestoken, op de Algemene Ledenvergadering van het Genootschap, en daar was ik niet bij aanwezig. De grap was zonder dat eksta reisje naar Utrecht al duur genoeg.

Zo kwam ondergetekende dus vrij 'onbevangen' op dat kongres, niet alleen omdat hij de inleidende lezing niet hoorde, maar ook omdat hij überhaupt weinig van het onderwerp afgist, buiten de verplichte nummers als bv. de schoolstrijd en alle rimram daaromheen.

Gelukkig kwamen zulk soort zaken nauwelijks aan de orde. Mijn interesse voor het onderwerp is eigenlijk alleen maar toegenomen tijdens het kongres omdat de meeste sprekers en spreeksters zich op een puur sociaal-histories terrein bewogen. Voordat ik echter op de inhoudelijke zaken inga, wil ik eerst eens op een rijtje zetten hoe het historische wereldje, zoals dat zich op zo'n kongres manifesteert, op mij, relatieve buitenstaander, afkomt, en hoe de structuur van zo'n kongres in elkaar zit. Welnu, over sfeer en procedure kan ik aanmerkelijk minder jubelend zijn. Mij trof de enorme kliekjesgeest, zoals die onder de deelnemers heerste (dag kaerel lang niet gezien). Naast een incrowd van universitaires zijn er nog wat individuetjes en randgroepjes, zoals Friezen, Vlamingen en studentjes, die ook wel mee mogen doen, maar toch eigenlijk niet in het wereldje thuishoren. Nee, om kennissen op te doen hoeft je niet naar zo'n kongres toe te gaan. Je kunt werkelijk met niemand praten buiten je eigen kringetje om. Ach, natuurlijk waren er wel leuke mensen; ene mrs. Carter bij voorbeeld, die na de lezingen onbegrijpelijke vragen stelde aan de referent. De laatste keek dan met een gezicht vol vraagtekens naar de voorzitter, maar die wist het meestal ook niet helemaal, en mrs. Carter die het verbaasd heen en weer blikken van voorzitter en referent ook wel opmerkte, konkludeerde dan dat ze de plank

weer eens heerlijk misgeslagen had en ze ging dan met de verzuchting: "I'm always talking out of term", weer zitten. En dan kom ik meteen op de procedure, de formule van zo'n kongres. Die is dezelfde als van een willekeurige Ubbo-avond, met dit verschil dat er op het kongres helemaal geen sprake van diskussie is. In de zaal zit een honderdtal al of niet aandachtig luisterende historici. Na afloop van de lezing wordt de spreker ondervraagd door de meute in de zaal. Eerst komen degenen die er ook wat van menen af te weten van hun plaats, daarna mogen de kleintjes, en dan is er koffie. Naar mijn bescheiden mening is de gekozen vorm van informatie-overdracht (lezingen & vragen-geen echte diskussie) een slechte. De kommunikatie is éénzijdig. Voor de referenten/lezingafstekers is het of een egotrip, of een vuurdoop (in het laatste geval wordt enige trilling in de stem van de referent opgemerkt). Voor de toehoorders is het vaak saai, het kost moeite om de aandacht erbij te houden. Het ware beter in kleine groepjes te gaan werken, op basis van een volwassen kongresbun- del (de ons toegezonden 'papers' waren vergaand ontoereikend om in het onderwerp ingewerkt te raken).

De Booy: Utrechtse dorpsscholen in de zeventiende en achttiende eeuw.

Maar goed, laten we op de inhoudelijke zaken ingaan. Mevr. de Booy, die de spits mocht afbijten, behandelde in haar lezing het 'basisonderwijs' in de zeventiende en achttiende eeuw, op basis van een door haar verricht onderzoek naar dorpsscholen in de provincie Utrecht. Ik zal de lezers niet vermoeien met haar opsomming van het leerprogramma en de gebruikte boekjes uit die tijd. Dit verslag wordt al zo lang, en bovendien kun je het allemaal nog eens nalezen in een BMGN van volgend jaar. Wat echter niet onvermeld mag blijven is dat in die tijd slechts weinig kinderen les kregen in rekenen en schrijven. Spellens of lezen werd voldoende geacht, van rekenen werd het belang niet ingezien, het schoolgeld was trouwens met dit vak erbij aanmerkelijk hoger. Dat laatste gold ook

voor het leren schrijven, welke bezigheid in deze tijd nog als Kunst werd gezien. Degenen die tot het zetten van een handtekening in staat waren, behoorden dan ook tot de meer gegoeden der maatschappij. Toch zegt zo'n handtekening niet alles over de maatschappelijke status van degenen die hem zette. Sommigen die het schrijven niet machtig waren, konden hun signatuut tekenen.

De tot de Bataafse tijd gebruikte schoolboeken droegen een sterk gereformeerd karakter. Naast ABC-boeken en katechismussen in allerlei formaten was er een 'Spiegel der Jeugd', bedoeld om de jongelieden te onderwijzen in de vaderlandse geschiedenis. Van het boek zijn twee versies in omloop geweest. Droeg de oudste, die de geschiedenis der Nederlanden tot 1610 behandelde, een sterk anti-Spaans en anti-paaps karakter, de 'Nieuwe Spiegel der Jeugd' zette zich fel af tegen de Franse rampjaar-tirannen, maar stond veel milder tegenover het katholieke volksdeel (er komt zelfs een vaderlands-lievende pastoor in voor). Naast de tekst, die een samenspraak is van vader en zoon, zijn beide versies van de 'Spiegel der Jeugd' nog voorzien van getekende exempelen van het goede aan deze en het kwade aan gene zijde. Zo werden de jonge gebruikers van de 'Spiegel der Jeugd' gekonfronteerd met door Spanjolen of Fransosen gespiesde leeftijdgenootjes...

De Wolf: Onderwijshervormingen.

De volgende lezing, door de Wolf, liet de onderwijshervormingen uit het tijdvak 1775-1840 de revue passeren. Die onderwijshervormingen stonden niet alleen; men kijke bv. hoe het strafrecht en heel veel andere zaken in die tijd aan veranderingen onderworpen werden - veranderingen die werden ingegeven door een groeiend armoede-probleem aan het eind van de achttiende eeuw. Zoals zovaak, werden ook toendertijd door de mensen die het in de samenleving voor het zeggen hadden symptomen en oorzaken van bepaalde problemen door elkaar gehaald. De symptomen der armoede gingen men bestrijden, men dacht er het probleem mee op te lossen. Een van die symptomen was drankzucht, een ander 'zedeloosheid'. Men dacht door een 'opvoeding in redelijk-

heid' de arme zedelijk te verheffen, en die 'opvoeding in redelijkheid' kon alleen via een verbeterd stelsel van lager onderwijs. Middels vele prijsvragen en wetten, waar ik hier niet op inga, kwamen vele verbeteringen tot stand. Een van die verbeteringen was dat het oude systeem, waarbij individuele leerlingen om beurten onderwezen werden en permanent doorstroomden naar mate hun vermogen om allerlei zaken in het hoofd te stampen dat toeliet, plaats moest maken voor 'klassikaal onderwijs met simultane instructie', zoals we dat hedentendage nog kennen.

Overigens moeten we er ons f wel voor hoeden de opgetreden veranderingen als zeer snel of revolutionair voor te stellen. Niet alleen was het verzet vanuit kerkelijke kringen tegen deze hervormingen zeer groot - ze waren immers voortgekomen vanuit verlichte, vrijzinnige kringen - maar ook de kosten die gepaard gingen met de aanmaak van nieuwe boeken, de opbouw van een inspectie-apparaat en de bouw van nieuwe scholen verhinderden een snelle doorvoering der hervormingen. Ook moet men niet uit het oog verliezen, dat de nieuwe onderwijzers, aan wie zoveel strenger eisen gesteld werden dan voorheen het geval was, slechts langzaam 'een poot aan de grond kregen'. Hun opleiding was een tijdrovende en een dure zaak, en kweekscholen waren er zoveel nog niet.

Dasberg: de negentiende-eeuwse onderwijzer als sociaal en cultureel werker.

Naar de negentiende-eeuwse onderwijzer als maatschappelijk en cultureel werker doen Lea Dasberg en haar studenten (van het inst. v. historische pedagogiek te Utrecht) een onderzoek. Hoewel (of misschien juist omdat) die negentiende-eeuwse onderwijzer een betrekkelijk slecht onderzocht fenomeen is, bestaan er toch vele vooroordelen over hem. Zijn school zou alleen een weetjes-fabriek zijn, een instrument ter handhaving van de bestaande maatschappelijke orde. In zijn klas zou de onderwijzer, die zijn baan enkel als sport op weg naar een hogere positie op de maatschappelijke ladder zou beschouwen, een ijzeren tucht handhaven middels enge spanse

rietjes en andere kinderkwellingen. Om nu de juistheid van dit stereotype te onderzoeken 'enqueteerden' Lea Dasberg en haar studenten de negentiende-eeuwse onderwijzer, en wel door de inhoud van de door hemzelf geschreven artikelen in de vele, vele onderwijsperiodieken dier dagen te analyseren. Welnu, haar bevindingen vormen één groot weerwoord op het slechte beeld dat men nu nog heeft van die onderwijzer uit de vorige eeuw. Misschien bevat het stereotype wat betreft het begin der eeuw nog een kern van waarheid. Men moet vooral niet vergeten dat de opleiding van onderwijzers-nieuwe-stijl slechts langzaam van de grond kwam. Bovendien was het salaris van de onderwijzer tot ca. 1850 nog zo laag dat hij wel allerlei neventaken op zich moest nemen om het zout in de pap te verdienen (kosterschap, bijlessen etc.). Pas na 1850 is het salaris voldoende hoog om zich volop aan de hoofdtaak, die van onderwijzer, te kunnen wijden, zij het dan dat de 'meester' nog lang een maatschappelijke duizendpoot blijft, met talrijke onbezoldigde nevenfuncties. Dat er verbetering optreedt in de maatschappelijke positie van de onderwijzer is ook af te lezen aan de hoeveelheid periodieken ten zijn gerieve, die na 1840 snel aanwast. In die blaadjes vindt men bijdragen van schoolmeesters overal uit het land. De boekbesprekingen verraden een intense belangstelling voor en een gegronde kennis van buitenlandse pedagogen en hun werk. Pestalozzi is favoriet. In de blaadjes, waarvan er maar enkelen een konservatief stempel dragen, gaat men fundamentele discussies niet uit de weg. Moet het onderwijs aangepast worden aan de onmiddellijke leefwereld van het kind of aan diens latere sociale status? Sommigen vinden van wel, het kind leert dan immers iets wat hem ten goede zal komen (bv. een veenarbeiderskind leert waar in Nederland nog meer turf gedolven kan worden, dan is het altijd verzekerd van werk). Anderen zijn tegen deze verbreking van eenheid van onderwijs, en riposteren dat een aan het kind aangepast leerprogramma maatschappijbevestigend werkt en beperking van de sociale mobiliteit ten gevolge zal

hebben ('eenmaal in den stal, altijd in den stal'). Natuurlijk wordt de laatste groep door de eerste weer verweten dat juist zij de kinderen willen aanpassen aan de bestaande burgerlijke maatschappij. Toch zijn geen van beide groepen konservatief te noemen. De discussies die zij aankaartten zullen onder huidige pedagogen, natuurlijk in gewijzigde vorm, nog wel gevoerd worden. Dezelfde verhitte polemieken worden ook gevoerd ten aanzien schoolverzuim, openingstijden van scholen, alkoholproblematiek, en de aanschouwelijkheid ten aanzien van onderwijs. De onderwijzers politiseren zich, en dat komt in de discussies die zij bv. ten aanzien van de alkoholproblematiek voeren, mooi naar voren. De oorzaken worden steeds minder in de onwetendheid, onzedelijkheid of luiheid der armen gezocht, en steeds meer in de maatschappelijke omstandigheden. Materialisme wisselt de wach van idealisme.

Hierboven wordt steeds gesproken van onderwijzers. Dat heeft zo zijn reden. In de negentiende eeuw was er een groot verschil in komaf tussen onderwijzers en onderwijzeressen. De laatsten kwamen meestal voort uit de beter-gestitueerde kringen. Het beroep van onderwijzeres was een van de weinige mogelijkheden voor jonge juffrouwen van stand die aan de slag wilden. De onderwijzer daarentegen was meestal een begaafde jongen uit lagere milieus. Hij had één van de weinige mogelijkheden om op te klimmen aangegrepen. Dat verschil in sociale afkomst verklaart misschien ook wel de geringe inbreng van onderwijzeressen in de periodiekjes. Hun belangstelling lag meer in het belletristische.

Van de Woude: Analfabetisme.

Over Van de Woude's lezing over analfabetisme als spiegel van regionale, sociale en kerkelijke differentiatie kan ik kort zijn. De man is een dermate boeiend kausuur dat ik maar weinig aantekeningen heb gemaakt, en uit de bijgeleverde grafieken en tabellen kan ik zijn relaas niet meer zo destilleren. Trouwens, ze zijn niet voor publikatie, en ik zal me daar dan ook niet aan bezondigen, al is het maar voor Groniek. Van de Woude bevindt zich nog maar in de eerste fase van zijn onderzoek, welke eerste fase moet resulteren

in het in kaart brengen van het analfabetisme in Nederland naar tijd en ruimte. Dat analfabetisme wordt gemeten aan het percentage mensen, per gemeente (en per provincie) dat zijn/haar handtekening kan zetten. Er zitten nogal wat haken en ogen aan dat criterium van 'de handtekening kunnen zetten, want vaak konden mensen met handtekeningen helemaal niet schrijven, en soms zelfs niet lezen. Het omgekeerde komt echter vaker voor: mensen die wel kunnen lezen en niet hun handtekeng kunnen zetten. Kortom, de handtekening als maatstaf voor alfabetisme is een zeer hachelijke minimumindicatie, welke met de grootst mogelijke voorzichtigheid gehanteerd dient te worden. Met al deze plussen en minnen, en met alle lakunes die zijn onderzoek nog vertoont komt Van de Woude echter, wanneer hij de balans van de eerste fase van zijn onderzoek opmaakt, tot een resultaat dat sterk doet denken aan de bevindingen van Hofstee (Wageningen) die bij zijn histories-demografies onderzoek een opschuiven van demografiese patronen in zuid-oostelijke richting konstateerde. Ook bij het verdwijnen van analfabetisme in Nederland is sprake van zo'n patroon. Fase twee van het onderzoek van Van de Woude behelst het invoeren van demografiese gegevens, om zo tot een korrelatieberekening met histories-demografiese onderzoeksresultaten over te kunnen gaan. Bovendien zal gepoogd worden het materiaal sociaal te stratificeren en religieus te differentiëren (korrelatie analfabetisme-sociale status enkerkelijke gezindte). Fase drie en vier omvatten lokaal en regionaal diepte-onderzoek. Er wordt nu met gegevens op persoon gewerkt en niet meer globaal per gemeente. Gekeken zal o.m. worden naar sociale en regionale mobiliteit. Hoe is de overgang van analfabetisme naar alfabetisme op mikro-nivo? Vindt er terugval plaats? Wat is de school-dichtheid?, de onderwijzersdichtheid? Hoe zit het met het bibliotheekwezen? Hoe zijn de leesgewoonten gestructureerd? Is er vervolgonderwijs, welke vormen, en hoe is het met het bezoek daarvan? Welke is de intensiteit van het post-verkeer? Zijn er verbanden met de kriminaliteit? Korrelaties, korrelaties, korrelaties...

Jansing: Spel en leesboekjes en hun ideologie.

De laatste lezing was die van Jansing. Hij onderzocht in hoeverre de sociale structuren, de vertikale sociale mobiliteit daarbinnen, en de opvattingen over dit alles van de tijdgenoten in de spel- en leesboekjes uit de periode 1830-1890 teruggevonden kunnen worden. Het schijnt algemeen aangenomen te worden dat het onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw voornamelijk diende ter handhaving van de bestaande maatschappelijke orde, terwijl in de tweede helft van de vorige eeuw het sociaal-emancipatoriese aspekt van onderwijs meer op de voorgrond trad, d.w.z. dat dan het onderwijs meer gezien ging worden als middel tot sociale opstijging. Nadat Jansing zijn probleemstelling expliciteerde aan de hand van een artikel van Van Tijn, waarin gerept wordt van een overgang van 'standsbewustzijn' naar klassebewustzijn in negentiende-eeuws Nederland, ging hij na of dit proces te bespeuren was in de spel- en leesboekjes, daartoe de periode 1830-1890 in drieën knippend.

I: 1830-1859

De spel- en leesboekjes uit deze periode vertonen nog duidelijk het beeld van een agrarische-ambachtelijke samenleving. Kleine bedrijven en hun bezitters (boeren, een enkele smid e.d.) beheersen het decor. De sociale mobiliteit is beperkt, maar wel mogelijk (daarover straks meer). Een enkele keer is er sprake van verzet tegen aantasting van fundamenteel menselijk recht, maar door de bank genomen worden de standsverschillen niet aangevochten, hoogstens worden de rollen soms totaal omgedraaid (de dienstbode die meesteres wordt, en zich barmhartig betoont jegens haar vroegere bazin, die sociaal afgezakt is, en haar om een betrekking smeekt). Sociale dichotomieën, kenmerkend voor een kapitalistische maatschappij, vindt men in de boekjes niet terug. Er is geen sprake van klassebewustzijn, wel is er een fijn-gedifferentieerde standenhiërarchie. Stand wordt vooral afgemeten aan bezit en inkomen, kleding, scholing, edukatie, bezit van een eigen huis. Lagere standen worden meestal aangeduid met voornaam+beroep (bv. Piet de slager). De samenleving vertoont een organies karakter. Er bestaan geen onoverbrugbare kloven. Een ieder heeft

kontakt met een ieder. De geografiese ruimte waarbinnen de verhalen zich afspelen is beperkt: een dorp of gehucht. In het dorp helpt iedereen iedereen. Wel zijn er 'outcasts', de laagst geklasseerden, die niet in de maatschappij thuishoren, te weten bedelaars. Pauperisme is te wijten aan eigen schuld (luiheid en lage zedelijkheid). Sociale mobiliteit is mogelijk en wordt zelfs loffelijk geacht, mits door eerlijke middelen bereikt. Die middelen zijn dan: vlijt, arbeidzaamheid, onderwijs, huwelijk (vrouwen!) en het gaan naar de oost.

II: 1859-1882

De spel- en leesboekjes uit deze periode laten nog steeds die agrarische, ambachtelijke samenleving zien. Wel verandert één en ander, het geografies referentiekader wordt ruimer, de eerste tekenen van moderne technologie zijn er (stoomtrein en -boot) en de dienstensektor verschijnt (overheidspersoneel). Van klassebewustzijn is echter geen sprake. Wel kalft het 'standsbewustzijn' af, bovendien wordt er veel minder gewag gemaakt van pauperisme, maar voor het overige dragen de boekjes nog dezelfde kenmerken als voorheen.

III: 1882-1890

De boekjes uit deze periode laten een zich ontwikkelende industrialisatie zien, een industrialisatie waarvan ook opgemerkt wordt dat ze zich in bepaalde gebieden kon entreert. De dienstensektor wordt nog belangrijker. Soms wordt een oude met een nieuwe produktiewijze vergeleken. Soms wordt Nederland met het buitenland vergeleken: het geografiese decor van de boekjes wordt nog ruimer. Lompenproletariaat en bedelarij komen niet meer in de boekjes voor. De standenhiërarchie is weggesmolten, een klassestructuur treedt er echter niet voor in de plaats. Er spreekt nog steeds geen klassebewustzijn uit de boekjes.

Jansing konkludeert dat de veranderingen in de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw goed naspeurbaar zijn in de spel- en leesboekjes uit die periode. Van Tijns bevindingen (over overgang van klasse naar standsbewustzijn) gaan echter niet op wat betreft de spel- en leesboekjes. Voor het verdwijnende standsbewustzijn treedt geen klassebewustzijn in de plaats.

En toen kwam er kritiek uit de zaal (o.m. van Van Tijn) Terechte

kritiek die Jansing niet anders dan half beamen kon, en die onder meer de verwachting van Jansing, als zou er uit de boekjes ooit klassebewustzijn kunnen spreken - een verwachting die niet gestaafd werd - nogal merkwaardig vond. Immers de boekjes werden veelal vanuit liberale kringen geschreven, en ze waren niet bedoeld om mensen zich van hun positie bewust te laten worden, integendeel, het onderwijs diende de maatschappij te bevestigen en dat deed het dan ook. In het liberale beeld van de maatschappij is geen plaats voor een de samenleving bouleverterend klasse-antagonisme. Als er überhaupt een klasse-bewustzijn uit de boekjes spreekt, dan is het dat van de ondernemer, en de laatste heeft geen enkel belang bij zoiets als klassestrijd, en het bestaan van klassestrijd ontkent ze dan ook domweg.

Besluit.

Dit kongres was best de moeite waard, hoewel de gevolgde procedure van informatie-overdracht erg onbevredigend - voor mij althans. Ook volgend jaar biedt het kongresthema voldoende waarborgen voor iemand, wiens interesses meer in het sociaal-historiese vlak liggen. Het gaat dan namelijk over 'Misdad en straf', en het schijnt dat 'onze' Huussen zelfs een bijdrage zal leveren. Hopelijk krijgen we die dan vooraf thuisgestuurd, samen met de andere bijdragen in een volwassen kongresbundel.

VIJFENTWINTIGJARIG

SCHOOLOPZIENERSCHAP

VAN

Mr. Th. van Swinderen

FLEGTIG GEVIERD BINNEN

G R O N I N G E N

Den 12. en 13. Junij, 1832.

DOOR DE SCHOOLONDERWIJZERS DIE TOT DES-
ZELFS DISTRICT OF RESSORT IN DEZE BE-
TREKKING THANS BEHOOREN OF OOK
VROEGER BEHOORD HEBBEN.

TE LEYDEN BIJ

D. du Mortier en Zoon.

1832.